

KARINCALARIN GÜNBATIMI: ORTAK KÜLTÜREL UNSURLAR

İzzet EROĞLU*

GİRİŞ

Karıncaların Günbatımı adlı roman İstanbullu Zaven Biberyan'a ait bir eser olup önce tefrika hâlinde gazetede yayınlanmış, ardından kitaplaştırılmıştır. Eser, "*Mrçünneru verçaluyisi*" (Karıncaların Günbatımı) adıyla Ermenice Jamanak (Zaman) gazetesinde 294 gün yayımlanmıştır. Romanın Ermenice kitap olarak basımı 1984 yılında Zaven Biberyan'ın vefatından kısa süre önce gerçekleşebilmiştir. Eserin Türkçe yayımı ise 1998'de Silvart Malhasyan'ın tercümesiyle "*Babam Aşkale'ye Gitmedi*" adıyla yapılmıştır. Yılmaz Karakoyunlu'nun "*Salkım Hanım'ın Taneleri*" adlı eseri ve filminden hareketle Varlık Vergisi tartışmalarının yapıldığı bir atmosferde eser "*Babam Aşkale'ye Gitmedi*" adıyla yayımlanmıştır. 2013 ve sonrası yapılan baskılarda eserin esas adı olan Karıncaların Günbatımı kullanılmış ve bilinçli olarak ya da gözden kaçma sebebiyle esere alınmayan bazı kısımlar 2019'da esere eklenerek eserin birebir tercümesi

* Avukat, Ankara Barosu.

herhangi bir eksiklik olmadan tamamlanabilmiştir.^[1] Zaten eserin “*Babam Aşkale’ye Gitmedi*” adıyla yayımlandığı dönemde yapılan bir çalışmada da eserin Aşkale üzerine yazılan bir romandan daha derinlikli ve daha başka açılardan değerlendirme imkânı sunduğu tespitinde bulunulmuştur.^[2]

Bu makalede, Karıncaların Günbatımı’nın yazarı Zaven Biberyan’ın yaşamı hakkında kısa bir bilgilendirme yapıldıktan sonra kitabın özeti yapılacaktır. Böylece eserden hareketle, yüzyıllardır Anadolu’da birlikte yaşayan Türk toplumu ile Ermeni toplumu arasındaki ortak kültürel unsurlar incelenecek ve bunlar hakkında değerlendirmede bulunulacaktır.

Karıncaların Günbatımı, esasında yabancılaşma sürecini ele alan psikolojik göndermelerin fazlasıyla yer aldığı bir eser olduğundan ortak kültürel unsurlar konusu bu hacimdeki bir eserde beklenenden az bulunabilir. Sözü edilen konular değerlendirilirken esas olarak metnin kendisi dikkate alınmış olmakla birlikte “*Karıncaların Günbatımı*” ile ilgili diğer kaynaklar ve özellikle Varlık Vergisi bağlamında eseri inceleyen kaynaklardan da yararlanılmıştır. Eser her ne kadar Varlık Vergisi bağlamında gündeme getirilmek istenmiş ve bu nedenle de Türkçe çevirinin ilk baskısı “*Babam Aşkale’ye Gitmedi*” adıyla yayınlanmış ise de Varlık Vergisi ve bunun uygulaması eserin esas konusunu teşkil etmemektedir. Ancak yine de konunun arka planının anlaşılabilmesi bakımından kısaca Varlık Vergisi hakkında bilgi verilecektir.

Çalışma, Türk dili ve kültürü bağlamında ortak kültürel unsurların belirlenmesine odaklandığından eserden bu kapsamda değerlendirme ve çıkarımlarda bulunulacaktır. Zorunlu olmadığı sürece veya konunun daha iyi anlaşılması kaygısı haricinde tarih, siyaset bilimi ve hukukla ilgili yaklaşımlara değinilmeyecektir.

[1] Zaven Biberyan, *Karıncaların Günbatımı*, (Çev. Silvert Malhasyan), Aras Yayıncılık, İkinci Baskı, 2019, İstanbul, s. 12-13.

[2] Aybike Baykal, *Babam Aşkale’ye Gitmedi Kitap İncelemesi*, İstanbul, 2014 (lisans ödevi) s. 7, https://www.academia.edu/17283783/Babam_A%C5%9Fkaleye_Gitmedi_Kitap_%C4%B0ncelemesi (Erişim Tarihi: 16.3.2020).

A. ZAVEN BİBERYAN

Zaven Biberyan 13 Ocak 1921'de İstanbul'da doğmuştur. İstanbul'un Çengelköy, Kadıköy ve Moda semtlerinde yaşayan Biberyan, ilkokulu Sultanyan'ın Dibar Grtaran'ında okumuş ve Fransız Saint-Joseph Koleji ile Ticari İlimler Akademisinde öğrenim görmüştür. Fransız kültürüne sahip Biberyan, 1940 yılında Avrupa'ya gitmek istemişse de Naziler tarafından Bulgaristan'dan Türkiye'ye gönderilmiştir. Ermenice bilmeyen Biberyan 1941 yılının sonbaharında askere alınmış ve 1945'in ilkbaharına kadar gayrimüslimlere mahsus bayındırlık işlerinde çalıştırılarak askerlik vazifesini ifa etmiştir. İzmir'den Gürcistan sınırına, Karadeniz'den Adana ve Hatay'a Anadolu dağlarında çeşitli zorluklarla geçen bu kırk iki aylık bu dönemde Ermeniceyi de öğrenmiştir.^[3]

Askerlik dönüşü basın hayatına atılan Biberyan, Ermenice gazete ve dergilerde yazılar yazmıştır. “*Artık Yeter*” başlıklı makalesinin yayımlanması üzerine askerî mahkemede yargılanmış ve cezaya mahkûm edilmiştir. Ancak basın suçlarına af getirilmesi üzerine hürriyetine kavuşmuştur. Mahkûmiyet sonrası siyasete giren Biberyan, Türkiye Sosyalist Partisi'nin İstanbul İl Komitesi Sekreterliği'ni yapmıştır. Partinin kapatılması, polislin kendisini takip etmesi ve makalelerinin takibe uğraması nedeniyle gelen davet üzerine 1949'da Lübnan'a gitmiştir. Yaklaşık üç buçuk yıl Lübnan'da kalan Biberyan, burada da basın işleriyle ilgilenmiştir. Lübnan'daki Diaspora'nın kendisini bihakkın sömürdüğü kanaati üzerine 1953'te “*acısız, pişmanlıksız, hiç değilse kimsenin beni sahibsiz bir yabancı olarak aç bırakamayacağı veya sokağa atamayacağı*” şeklinde nitelendirdiği memleketine dönmüştür.^[4]

Üç buçuk sene kadar İstanbul'da Osmanlı Bankası'nda çalışmıştır. Denediği ticari işlerde ekonomik kriz nedeniyle başarılı olamaması üzerine tekrar basın hayatına dönmüştür. Sayısını bilmediği teşebbüsleri akim kalan Biberyan duygularını şöyle ifade etmiştir: “*Şimdiye kadar kaç işe girip çıktım,*

[3] Rober Koptaş, “Çöpe Attıysanız Bir Şey Kaybetmezsiniz”, 28 Mart 2019, <https://hyetert.org/2019/03/28/cope-attiysaniz-bir-sey-kaybetmezseniz/> (Erişim Tarihi: 7.3.2020). (Koptaş, 2019a)

[4] Koptaş, 2019a.

hesabını ben de bilmiyorum. Bütün bu işler bana bir sürü şey getirdi, zenginlik hariç." [5]

Türkiye İşçi Partisi'nden 1965 seçimlerinde İstanbul milletvekili adayı olmuşsa da seçilememiştir. Ancak 1968 mahalli idareler seçimlerinde mezkûr partiden İstanbul Belediye Meclisi üyeliğine seçilmiş ve başkan yardımcılığı yapmıştır.

Siyaset, edebiyat, eleştiri, polemik, inceleme ve hiciv alanlarında sayısız makale yazan Biberyan edebi verimini yetersiz olarak nitelendirmektedir. 1953'ten sonra sürekli olarak edebiyat alanında yazmıştır. Eserleri: *Yalnızlar* (1959), *Deniz* (1961), *Meteliksiz Âşıklar* (1962) ve *Karıncaların Günbatımı* (1984)^[6]. Biberyan, "*Yalnızlar*" adlı eserini Ermeniceden bir başkasına tercüme ettirmeyerek kendisi Türkçe olarak yeniden yazmıştır.^[7] Herkül Millas da Türk edebiyatı yazarlarını Osmanlı veya farklı etnik ya da dinsel gruplara ait olmasına bakılmaksızın Osmanlı ya da Türkiye halkına Türkçe olarak seslenenler olarak belirlemektedir.^[8] "*Karıncaların Günbatımı*" hakkında çalışma yapan Hülya Göğercin Tokar de Türkçe seslenmiş olmak şartı aranmadan; bu topraklarda doğan, yaşayan, çabalayan, seven, acı çeken, mutlu olan, alınan siyasi kararlardan herkes kadar ve bazen herkesten çok etkilenen, en çaresiz anında bu toprakları terk edip sonra da ilk fırsatta geri dönen, bu topraklarda ölen ve gömülen Zaven Biberyan'ı "*Türk edebiyatının yazarı*" olarak nitelendirmiştir.^[9] Kaldı ki Biberyan'ın *Yalnızlar* adlı eserini de Ermenice yazdıktan sonra kendisinin bizzat Türkçe kaleme alması ve yayımlaması Millas'ın kriteri olan Türkiye halkına Türkçe hitap etme şartını da sağlamaktadır. Hatta bu girişimiyle gayrimüslim yazarlar

[5] Koptaş, 2019a.

[6] Koptaş, 2019a.

[7] Rober Koptaş, "Biberyan'a Bir Yer Lütfen", 21 Şubat 2019, <https://t24.com.tr/k24/yazi/karincalarin-gunbatimi>, 2170 (Erişim Tarihi: 7.3.2020). (Koptaş, 2019b)

[8] Herkül Millas, *Türk Romanı ve "Öteki" Ulusal Kimlikte Yunan İmajı*, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 213-214.

[9] Hülya Göğercin Tokar, "Zaven Biberyan'ın 'Baban Aşkale'ye Gitmedi' Adlı Romanında Varlık Vergisi Kanunu ve Devrimsiz Gündelik Hayatlar", *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 2008, 27 (Güz) s. 185.

arasında öncü olduğu ifade edilmiştir.^[10] Buna ilaveten Biberyan'ın Fransızca ve Ermeniceden Türkçeye çok sayıda tercümesinin bulunması^[11] da isminin Türk edebiyatında yer alması gerektiğine işaret etmektedir.

Böyle olmakla beraber Biberyan, Ermeni edebiyatının önde gelen realist yazarlarından biri olarak bilinmektedir. Olaylara aydın duyarlılığı ile yaklaşarak gerçekleri dile getirmiştir. Dünya görüşleri farklı da olsa haksızlığa uğradığını düşündüğü kişileri savunabilme cesareti göstermiştir.^[12] Biberyan dar kafalı milliyetçiliğe veya dinî bağnazlığa pek prim vermemiştir.^[13] Ülsere yakalanan Biberyan, 4 Ekim 1984'te vefat etmiştir.

B. VARLIK VERGİSİ HAKKINDA KANUN

11.11.1942 tarihli ve 4305 sayılı Varlık Vergisi Hakkında Kanun, 12.11.1942 tarihinde Resmî Gazete'de yayımlanmıştır. Kanun'un amacı, 1. maddede, servet ve kazanç sahiplerinin servetleri ve fevkalâde kazançları üzerinden alınmak ve bir defaya mahsus olmak üzere varlık vergisi adıyla bir verginin öngörülmesi olarak belirlenmiştir. 14. maddede Varlık Vergisi'nin komisyonlar aracılığıyla nasıl tarh edileceği ve hangi esasların dikkate alınacağı ile komisyon kararlarının nihai ve kesin oluşu bu kararlara karşı idari ve adli yargı mercilerinde dava açılmayacağı açıklığa kavuşturulur.^[14]

Kanun'un 12. maddesine göre Varlık Vergisi mükelleflerinin tebliğ ve ilan tarihinden itibaren on beş gün içerisinde vergilerini ödemesi gerekmektedir. Tebliğ ve ilan tarihinden itibaren bir ay içerisinde borçlarını ödeyemeyen mükelleflerin borçlarını tamamen ödeyinceye kadar ülkenin herhangi bir yerinde bedeni kabiliyetlerine göre askerî mahiyeti haiz olmayan genel hizmetlerde ve belediye hizmetlerinde çalıştırılacağı öngörülmüştür.

[10] Millas, age., s. 218.

[11] A. Ömer Türkes, "Umutsuzluğun Romani", 29 Haziran 2017, <https://www.hurriyet.com.tr/kitap-sanat/umutsuzlugun-romani-40504441> (Erişim Tarihi: 16.3.2020).

[12] Biberyan, 2019, s. 8.

[13] Herve Georgelin, "Karıncalar Gibi Huzur Kaçıran: Zaven Biberyan", (Çev. Ezgi Bilgin), *Şerh Şiir ve Eleştiri Dergisi*, 2016/3-4, s. 125.

[14] Varlık Vergisi Hakkında Kanun, Resmî Gazete, 12.11.1942, Sayı: 5255.

12 Ocak 1943 tarihli ve 5302 sayılı Resmî Gazete’de Bakanlar Kurulu’nun 4305 Sayılı Varlık Vergisi Kanununun Çalışma Mecburiyetine Dair Hükümleri İhtiva Eden 12. ve 13. Maddelerinin Tatbik Suretini Gösteren Talimatname Hakkında Kararname yayınlanmıştır.^[15] Kararname’de mükelleflerin tespiti ve iş mahallerine gönderilmesi ile çalıştırılması konuları düzenlenmiştir.

Kararname’nin 2. ve 3. maddelerinde kadınların iş mahallerine sevkinin Bakanlar Kurulu Kararı uyarınca geri bırakılacağı, iki gözü kör veya kolsuz olan veya bir ayağı bulunmayan veya bir kolu ve bir ayağı yok denecek derecede sakat olanlarla seyahate mâni derecede ateşli bir hastalıktan yatmakta bulunduğuna dair tıbbi raporu olanların sevke tabi tutulmayacağı istisnaen öngörülmüştür.

Varlık Vergisi Hakkında Kanun’da herhangi bir gruba ayrımcılık yapılmasına dair bir ifade bulunmamakla birlikte Kanun ağırlıklı olarak gayrimüslimlere uygulanmış ve üzerlerine terettüp eden vergileri ödemeyenler veya ödeyemeyenler Erzurum’un Aşkale ve Eskişehir’in Sivrihisar ilçelerine çalışmaya gönderilmiştir.^[16]

Komisyonlarda vergi mükelleflerinin listesinin hazırlanmasında isimlerin kenarına etnik ve dinî ayrımı gösteren işaretler kullanılmıştır. Bu bağlamda (M) Müslümanları, (G) gayrimüslimleri, (D) dönmeleri ve (E) ecnebileri, yabancıları göstermektedir.^[17]

Vergi yükünün önemli bir kısmının gayrimüslimler üzerinde olduğu varlık vergisinin vergilerin genelliği ve eşitliği ilkelerine ve ayrıca “*Kanunsuz vergi olmaz.*” ilkesine aykırı olduğu haklı olarak belirtilmiştir.^[18]

[15] 4305 Sayılı Varlık Vergisi Kanununun Çalışma Mecburiyetine Dair Hükümleri İhtiva Eden 12 ve 13 üncü Maddelerinin Tatbik Suretini Gösteren Talimatname Hakkında Kararname, Resmî Gazete, 12.1.1943, Sayı: 5302.

[16] Rıdvan AKAR, *Aşkale Yolcuları Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları*, Doğan Kitap, 2009, İstanbul, s. 65, 95, 151.

[17] Faik ÖKTE, *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul, 1951, s. 71.

[18] Gökçen Uzer Çengelci, *Türkiye’de Olağan Dışı Dönemlerde Vergilendirme –Anayasal Vergilendirme İlkelerine Uygunluk Açısından Bir İrdeleme-*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 53.

Trabzon Milletvekili Faik Ahmet Barutçu anılarında Varlık Vergisi'nin görüşüldüğü Cumhuriyet Halk Partisinin grup toplantısının gizli oturumunda dönemin başbakanı Şükrü Saraçoğlu'nun konu hakkında şunları söylediğini aktarmaktadır: “*Bu kanun [Varlık Vergisi] aynı zamanda bir ihtilal kanunudur. Bize iktisadi istiklalimizi kazandıracak bir fırsat karşısındayız: Piyasamıza hâkim olan gayri Türk unsurları bu sayede bertaraf ederek Türk piyasasını Türk tüccarlarının ve Türklerin eline vereceğiz. İstanbul'daki gayrimenkullerin Türklere intikalini yine bu sayede temin edeceğiz. Gayrimenkullere tarh edilecek vergilerin ancak dörtte biri Türklere tahmil edilecektir. Valiliklere bu yolda hususi talimatlar verilecektir. (...) Türkler için vergi nispeti gayri Türklerin verecekleri verginin ancak ¼'i olacaktır. Kanununun ihtilal kokan tarafı budur. Ve bu gayri Türklerin iktisadi tefevvüklerini nihayete erdirmeyi emin edecek bir kanun olacaktır.*”^[19]

Niyazi Berkes Türkiye'nin, ancak İsrail'in kuruluşunu imzalayanların başında gelmekle Yahudiler nezdinde Varlık Vergisi ayıbını unutturabildiğini ifade etmiştir.^[20]

Belirtilen hukuki ve siyasi eleştirilerden dolayı Varlık Vergisi kamuoyunda yoğun bir şekilde tartışılmıştır. Ancak sadece II. Dünya Savaşı sırasında değil, 1921-1952 yıllarında birçok insanın altı lirayı ödeyemediği için yollarda çalıştırılması nedeniyle Varlık Vergisi bağlamında tek ezilen grubun gayrimüslimler olmadığı dile getirilmiştir.^[21] 23.11.1921 tarihli ve 542 sayılı Yol Mükellefiyeti Kanunu'na göre on sekiz yaşından altmış yaşına kadar olan erkeklerin senede altı ila on iki gün yollarda çalışmaları veya bunun karşılığını nakden ödemeleri öngörülmüştür.

[19] Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralar Millî Mücadeleden Demokrasiye*, 1. Cilt, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 2001, s. 594.

[20] Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, (Yayına haz. Ruşen Sezer), İletişim Yayınları, 7. Baskı, 2019, İstanbul, s. 243.

[21] Ramazan Gökbunar, Muzaffer Çandır, Ahmet Arslan, Pelin Mastar Özcan, “Varlık Vergisinin Türk Romanında Yansıması”, *Bilig*, S. 75, Yaz 2016, s. 235.

C. KARINCALARIN GÜNBATIMI'NİN ÖZETİ

Eserde; II. Dünya Savaşı sürecinde, gayrimüslim olduğu için askerliğini bayındırlık hizmetlerini ifa ederek gerçekleştiren Baret'in, askerlik dönüşü Varlık Vergisi Kanunu uyarınca mal ve mülklerini kaybeden ailesinde yaşanan tartışmalardan başlayarak ailesine ve topluma yabancılaşma süreci ele alınmaktadır. Kişinin ailesine ve topluma yabancılaşma sürecini işleyen eserde büyük ölçüde psikolojik öge ve göndermeler yer almakta; psikolojik ağırlıklı sosyal gerçekliğe odaklanılmaktadır. Bu bağlamda kitabın siyasi mülahazalardan uzak kaldığı söylenebilir. Romanda, 1945-1955 yıllarının İstanbul'u, Ermeni toplumunun sosyal ilişkileri ve çelişkileri, toplum ve ülkeye yaklaşımları ile genel psikolojik durumları üzerine önemli gönderme ve tahliller gözlemlenmektedir.

1. Askerlik Dönüşü Ailenin ve Sosyal Çevrenin Durumu

Roman, Baret'in askerlik hizmetinden İstanbul'daki evlerine dönmesiyle başlar. Annesinin karşıladığı Baret, uzun süre banyo yapamaması nedeniyle hemen annesinden kıyafet ve havlu isteyerek hamama gider. Evde Baret'in babası Diran ve kız kardeşi Hilda bulunmamaktadır. Diran işe, Hilda ise ekmek karnesi almaya gitmiştir. Kendileri en temel gıdaları bulmakta zorlanırken, mektuplardaki ifadelerden hareketle askerlerin beslenme yönünden sıkıntılarının olmadığını düşünen Anne Arus'un, oğluna en azından ekmek ve yiyecek yönünden gönlünün rahat olduğunu söylemesine Baret öfkelenir.

Hamam sonrası eve dönen Baret özlemini duyduğu evin kokusunu hisseder. Oğluna pirzola hazırlayan Arus, hayattan ve yokluktan devamlı şikâyet eder. Varlık Vergisi ödemesi sebebiyle Arus, devamlı olarak eşi Diran'ı suçlamakta, hatta Diran'ı Aşkale'ye gitmeyi istememesi nedeniyle bencil olarak nitelendirmektedir.

Yemek sonrası Arus, Baret'e dinlenmesi önerisinde bulursa da Baret babasını görmek için dışarı çıkar. Babasını kahvede bulan Baret, onun boynuna sarılır. Bu arada çevredekilerin sıradan tebrikleri ve iyi dilekleri Baret'i rahatsız eder. Eve döndüğünde Baret kız kardeşiyle karşılaşır. Baret devamlı olarak evdeki muhabbetlerde sebebini anlayamadığı bir rahatsızlık hissetmekte ve yıllardır özlemini kurduğu aile ortamını bulamadığından büyük bir inkisar yaşamaktadır. Babası oğlunun askerden gelme şerefine aileye akşam yemeğinde şaraplı bir balık ziyafeti verir.

Evde Diran sürekli olarak Varlık Vergisi nedeniyle ailenin düştüğü hâlden sorumlu tutulmaktadır. Anne Arus ve kızı Hilda birlikte Diran'ı suçlamakta ve bu durum da Baret'i fevkalade rahatsız etmektedir. İlk gecenin sabahında duyduğu, anne ve babası arasındaki konuşma Baret'i sonsuz bir şaşkınlık içinde heykel gibi taşlaştırmıştır. Arus, Baret'in dönmesinden sonra Diran'ın geçim derdini üzerinden atmak isteyeceğinden endişelendiği için konuşmalar daha da sertleşmiştir. Annenin babayı sürekli aşağılaması ve suçlaması eserle ilgili bir incelemede “*kitabın en iç karartıcı, insana en çok huzursuzluk veren kısmı*” olarak nitelendirilmiştir. Varlık Vergisi ile birlikte aile üyeleri birbirlerine olan sevgi ve saygıyı kaybetmiştir.^[22]

Yaşananlara Baret'in ilk tepkisi geri çekilmek, evi terk edip kaçma ve kimseye görünmemek isteği olur. Ancak cebinde beş kuruşu olmayan birisi için bu yapılabilecek bir şey değildir. Kahvaltıda Arus ve Hilda ile bir araya gelen Baret'i, Arus'un o ana kadar işitmediği babası hakkındaki sözleri aklını karıştırmaktaydı. Baret'in iç dünyasında yaşanan buhranı sadece askerlikte yaşadıklarına bağlamak doğru olmasa gerektir.^[23]

Anne Arus, Baret'e dayısı Suren'e gitmesini sürekli telkin etmektedir. Suren, II. Dünya Savaşı sürecinde Varlık Vergisi'nden de etkilenmeyerek zengin olanlardandır. Ancak Baret dayısına değil, Büyükada'daki amcası Dırtad'a gider. Dırtad Büyükada'da ormanın içinde büyük bir ahşap evde tek başına yaşamaktadır. Amcanın karşılaşması sıcak olsa da evin yıkık dökük hâli ve amcanın gevezeliği hayal ettiği şeyleri hissettiremez Baret'e. Dırtad konuşkan biri olup konudan konuya atlar ve işten ayrılıp yurt dışına gitmek zorunda kalması hakkında şunları söyler: “*Niye bırakıp gittim gene? Türkiye Türklerindir, dediler. Bana da sen Türk değilsin, dediler. Ne işim vardı burada?*”^[24] Özellikle evin önceki cıvıl cıvıl hâli ile ilgili anılar Baret'in zihninde canlanır. Uzun bir sohbet sonrası Dırtad yeğenini sahile götürüp arkadaşlarına takdim eder ve Baret'e balık ısmarlar.

[22] Baykal, 2014, s. 4.

[23] Ceren Aktaş, “*Zaven Biberyan'ın Babam Aşkal'e Gitmedi Romanı Üzerine Analiz*”, s. 4, <https://www.academia.edu> (Erişim Tarihi: 16.3.2020).

[24] Biberyan, 2019, s. 57.

Sonraki günlerde Baret askerlik arkadaşlarının selam ve mektuplarını ailelerine ulaştırır. Döndükten sonra sinemaya ilk gittiğinde sevgilisi Alis'i görür, ona olan eski ve şimdiki duygularını irdeler ve fark ettiği değişimin acısını şöyle dile getirir: “*Tekrar şarkılar dünyasına dönmek istiyordu hiç olmazsa. Şarkılar her şeyi, hayatın dönemlerini, olaylarını belirlerdi. Her bir şarkı bir anıyı getiriyordu beraberinde.*”^[25] Baret, Alis'ten de karşılık görmemiştir.

Askerlik dönüşü farklı bir Kadıköy, masalsi bir semt düşleyen Baret hayal kırıklığına uğramıştır. Artık ne Kadıköy eski Kadıköy'dür, ne ailesi eski ailesidir ne de sevgilisi Alis eski Alis'tir. O askerdeyken köprülerin altından çok sular akmıştır. Mutlu olmak yerine ağır bir can sıkıntısı içerisinde bunalmakta, ümitsizlik içinde belirsiz bir kinle bir şeyleri kırıp dökmek ve alıp başını uzaklara gitmek istemektedir.

2. İş Arama Girişimleri

Diran, karısının akrabası Suren'i ziyaret eder. Bu ziyaretin Arus'un baskısıyla Baret'e iş bulmak için yapıldığı anlaşılmaktadır. Toplumda tacir olarak saygın bir yeri olan ancak Varlık Vergisi ile varlığını kaybeden Diran istemeye istemeye Suren'e gitmiştir. Birkaç yıl öncesinin muhtaç ve sonradan görme kişiliğine bir anlamda el açmak Diran'a ağır gelmektedir. Suren de esasında Diran'a saygıda kusur etmemekle birlikte sonradan görmeliği ve zenginliğini gösterme isteği her tavrından fişkırmaktadır. Diran görüşmede Baret'in geldiğini ve iş aradığını zorlukla söyleyebilir Suren'e. Diran, Suren tarafından Varlık Vergisi'nin tamamını vererek evini ve ailesini ihmal etmekle ve korkaklıkla suçlanır. Suren'in bir sokak satıcısından aldığı iki kilo kirazı zorla Diran'a vererek evine götürmesini istemesi Suren'in sonradan görmeliği ve şahsiyetini ortaya koymasına bakımından oldukça trajiktir: “*Evet, Suren bunca yıl, bir gün Müsü Diran'ın eline iki kilo kiraz verip 'Kibirleşme de şunu çocuklarına götür, sevinsinler.' diyebilmenin hayaliyle yaşamıştı.*”^[26] Oğlunun hatırı için kendisini kirazı almak zorunda hisseden ve büyük bir zillete katlanan Diran, gözyaşı ve ıstırapla eve döner.

Suren, Baret'i beklenin aksine sıcak karşılar. Ancak hoş beşten sonra Suren hem Baret'i hem de ailesini doğrudan iğnelemeye ve eleştirmeye başlar.

[25] Biberyan, 2019, s. 71.

[26] Biberyan, 2019, s. 82.

Baret'in muhallebi çocuğu olduğunu, okumanın bu devirde işe yaramadığını ileri sürer. Suren, işleri iyi olmasına ve çok para kazanmasına rağmen ülkeyle ilgili yaklaşımı, paraya odaklanma dışında Dırtad'a benzemektedir: “*Senin memleketin değil oğlum. Sana, sen bu memleketin insanı değilsin diyorlar. Kendi memleketin olsa oku, eğitim al, bilgin ol, memur, profesör ol. Çöpçü yapmıyorlar adamı, çöpçü! Paran yoksa hiçbir şeyin yoktur. ... Sen bizden değilsin, sen yabancısın, senin hakkın yok... İnsanda heves kalmıyor.*”^[27] Baret bastırılmış öfke ve sıkıntı içerisindedir “*Kimseye verecek bir şeyi olmayan biri olmak, kendisinden hiç kimsenin bir şey beklemediği biri olmak ne demektir?*”^[28]

Suren, yanında çalışması için Baret'e öneride bulunmuşsa da Baret bu teklifi geri çevirir. Baret'in olumsuz cevabı evde şaşkınlıkla karşılanır. Ardından Arus ile Diran arasında bilindik tartışmalar yaşanır ve Diran üst kattaki kimsenin gitmediği bakımsız odasına sığınmak zorunda kalır.

İç sıkıntısından ve evde yaşanan sorunlardan Büyükkada'daki amcası Dırtad'a gitmekte bulur çareyi Baret. Aslında çalışmak değil, özgür olmak istemektedir: Herhangi bir şeye mecbur olmamak ve herhangi bir sorumluluk hissetmemek. Ancak Dırtad “*Dikkat et, bizim toplum filozofları sevmez, karıncaları sever.*” diye onu uyarır.^[29] Dırtad'ın hayat felsefesi farklıdır ve günü gününe yaşamayı hayatında prensip edinmiştir. Yaşam tarzının Baret'in ailesi tarafından beğenilmediğini ve kendisinin “*serseri*” olarak nitelendirildiğini bilmektedir. Dırtad'ın hayat prensibi şudur: “*Hayatın tadı her saat çatlayacak kadar yemek yemek değildir ki. Acı tatlı, insanın başından geçen her şey, bunlardır hayatın tadı. Tatlı veya acı, insanın başından ne kadar çok şey geçerse o kadar çok tat almış demektir yaşamdan.*”^[30] Dırtad devamlı çalışma kaygısını şu şekilde eleştirmektedir: “*Karıncaları hep mükemmel örnek diye gösteriyorlar. İnsanı karıncaya dönüştürmek istiyorlar. ... Dört kişinin keyfi ve bin sene sonraki arkeoloğun zevki için karınca olmak ve serzenilmesin diye de Tanrı böyle istedi demişiz.*”^[31]

[27] Biberyan, 2019, s. 86-87.

[28] Biberyan, 2019, s. 88.

[29] Biberyan, 2019, s. 112.

[30] Biberyan, 2019, s. 113.

[31] Biberyan, 2019, s. 114-115.

Baret, Dırtad'dan ayrıldıktan dört gün sonra bir mektup alır ve amcasına gider. Amcası çalışmış olduğu şirkette bir tanıdığını arayarak Baret'e iş ayarlamıştır.

3. Sigorta Şirketinde

Baret, sigorta şirketinde çalışmaya başlar ve genel olarak dikte edilenleri yazıya geçirme işiyle uğraşmaktadır. Türkçe ve Fransızca metinlerin kaleme alınmasında son derece başarılıdır. Ancak kendisini yalnız hissetmektedir. Çok geçmeden Baret, seviyesine uygun ve daha yoğun bir birime alınır. Yeni birim eskisine oranla daha hareketlidir ve bu birimde en azından Baret iş arkadaşlarıyla iletişim hâindedir.

Baret'in çalışmaya başlamasını ailesi sevinçle karşılar. İlk maaşla birlikte verilen erzak yardımı ve Baret'in ailesinin sevdiği şeylerden alması şaşkınlıkla karşılanır. Yine Arus ve Hilda; alınanları, Diran'ın görmesi hâlinde eve bir şey almayacağı gerekçesiyle saklarlar.

Baret, aynı birimde çalıştığı ve doğallığını beğendiği Tonietta'ya yakınlık hisseder. Birkaç defa Tonietta ile birlikte bir şeyler yapmaya girişse de iletişim kurmada başarılı olamaz ve gerekli cesareti gösteremez. Babasının da ölümü üzerine tüm hayalleri sarsılır ve evi terk ettikten sonra ailesi ile iletişim kurmamak amacıyla sigorta şirketindeki işten de ayrıldığı anlaşılır.

Baret bir gün Taksim'e doğru giderken asker arkadaşlarından Çamur ile karşılaşır. Çamur, Baret'i ortak asker arkadaşları olan Haybeden'in meyhanesine götürür. Askerlik günlerini yâd eden arkadaşlar hoşça vakit geçirirler ve aynı zamanda sarhoş da olurlar. Çamur, Baret'i kerhaneye de götürür.

4. Diran'ın Ölümü

Yaşı ilerlemiş olan Diran hasta olup evdeki odasında yatmaktadır. Arus ve Hilda, Diran'ın yine numara yaptığını ve Baret'in eve ekmek getirmesini bahane ederek çalışmamak için evde kaldığını düşünmektedirler. Baret'in babasına doktor çağırma girişimine Arus karşı çıkar; ona göre "*Bencil insana bir şey olmaz.*"^[32] Diran da artık yaşlılığı benimsemiş ve Baret ile bir konuşmasında gözlemine paylaşmıştır: "*İnsan iş aradığında yaşlanmış*

[32] Biberyan, 2019, s. 205.

olduğunu anlıyor. Kimse istemiyor, kibarca başlarından savıyorlar.”^[33] Hasta hâlinde bile Diran parasını saklamakta itham edilir. Evinde sofasındaki tartışmaya tanık olan Baret Arus’u susturamayacağını anlayınca çareyi oradan uzaklaşmakta bulur.

Bir gün Diran eve dönerken çamura düşer; biri kendisine yardım eder ve evine kadar eşlik eder. Odasına çıkarılan Diran’a çay getiren Arus, Diran’ın öldüğünü anlar. Suren, Diran için şatafatlı bir cenaze töreni düzenlenmesini sağlar; Ermenice ve Türkçe gazetelerde taziye ilanı yayınlatır. Arus, Hilda ve Suren için ölene üzülmekten ziyade, sanki bir sosyal etkinlik gibi cenaze merasiminin sorunsuz şekilde tamamlanması, ele güne rezil olunmaması daha fazla önem arz etmektedir. Cenaze merasimi Suren’in de müdahalesiyle adeta bir gösterişe dönüşür.

Diran’ın ölümü üzerine önceden Diran’a yüklenen Arus ve Hilda, Baret’in deyimiyle birbirlerini yemeye başlarlar. Bir vesileyle Arus’un mücevherleri olduğunu söylemesi Baret’i fevkalade şaşırtır ve Dırtad’ın mücevher sebebiyle eşinden ayrılması konusunu birden hatırlar. Babasının ölmesi sonrası Baret iyice boşluğa düşer. Evde artık anne ve ablasına katlanamaz. Annesinin isteği üzerine babasından kalan evrakları inceler. Evraklarda Diran’ın tüm harcamalarının akışını görür. Hesaplardan 1943’teki Varlık Vergisi sonrası bir giriş bulunmamaktadır. En önemli giriş 1500 TL olup bu miktar da kendisinin askerden döndüğü sıralarda bitmek üzeredir. Diran adeta parası da bitince ölmüştür. Sağlık harcamalarından babasının müzmin bir hastalığı olduğundan şüphelenir. Sabahleyin erkenden uğradığı doktordan babasının kalp hastalığının olduğunu öğrenince evdeki özel eşyalarını alarak evden kaçarcasına ayrılır.

5. İnşaat İşi ve Yalnız Yaşamak!

Baret, evden kaçtıktan sonra inşaat işinde bedenen çalışmaya başlar. Sonrasında ise hesap işlerinden anlaması nedeniyle büro işlerinde görevlendirilir. Bu arada askerlik arkadaşlarının yardımıyla Rum bir ailenin yanında kiraladığı odada kalmaktadır.

İnşaat işinde Keçeli denen patronu Ermeni olup işçilerin emekleri üzerinden iyi para kazanmaktadır. İşçiler haklarını koruma konusunda girişimde bulunurlarsa da toplu hareket etme noktasında uzlaşma sağlanamaz. II.

[33] Biberyan, 2019, s. 208.

Dünya Savaşı sonrası dönemdir; Demokrat Parti kurulmuştur: Partililer Keçeli'den partilerine katılmasını talep ederler. Keçeli talebi nazikçe reddeder ve partililer gittikten sonra siyasete girme konusundaki endişesini Baret'e tavsiye şeklinde anlatır: “*Ben tongaya basar mıyım? Bunlardan biri mutlaka hükümetin adamıdır. Gizli. Mahsus göndermişlerdir. ... Uzun yaşamak istiyorsan siyasete bulaşmayacaksın. ... Halkçılar uyur mu ulan! Bunca senedir memleket idare etmişler. Hepsi de İttihatçı, hinoğluhin. İnsan elindeki başkasına verir mi? ... Lokma kimin ağzında onun dost olursun, ısırılmaz seni. Birinin tarafını tutmadın mı daha değerli olursun.*”^[34]

Yatalak ev sahibesinin kızı Lula ile Baret arasında yakınlaşma olur. Ancak Lula hamile kalma korkusuna kapılır. Baret'in sözleri Lula'yı yatıştırılmaz. Esasında Baret de Lula hakkındaki görüşlerinde gelgitler yaşamaktadır. Bazen Lula'yı eşi olarak düşünmekte ve bu yönde hayaller kurmakta, birden bu düşünceden hızla vazgeçip farklı mecralara dalmaktadır. Lula endişesinde haklı çıkar; hamileliği kesinleşince Baret'e çok korktuğunu söylemektedir. Baret, Lula'nın korkusunu pek de dikkate almamaktadır. Doktora götürüp çocuğu düşürme talebine de Lula sıcak bakmaz. Lula'nın hamilelikten kaynaklanan korkularına dayanamayan Baret evi terk etmeye ve Lula ile dışarıda görüşmeye karar verir. İlk başlarda birkaç defa görüşme gerçekleşirse de bu görüşmeler devam etmez. Baret evden ayrıldıktan sonra işi de bırakır.

Baret bu sefer gizemli kişiliği ve ilişkileri olan Mastori'nin kahvehanesinin üst katlarındaki bir odaya yerleşir. Bu yeni düzen de yine Çamur ve Haybeden'in yardımıyla gerçekleşmiştir. Bir gün Haybeden'in mekânına uğradığında hamileliğine kocakarı ilaçları ile son vermeye çalışan Lula'nın öldüğünü öğrenir. Baret arkadaşlarına bir şey söyleyemez ve kendisini içkiye verir. Ertesi gün amcası Dırtad gelir ve kendisini Büyükada'ya davet ederse de Baret daveti geri çevirir. Dırtad ancak nerede olduğundan kendisini haberdar etme sözü karşılığında yanından ayrılır.

6. On Yıl Sonra

On yıl sonra Baret annesinin mektubu üzerine İstanbul'a döner. On yıl süresince Baret'in güneydoğuda olduğu anlaşılacakla birlikte ne yaptığı konusunda bilgi verilmemekte ve bu husus gizemli bırakılmaktadır. Baret, amcası Dırtad'a verdiği sözü utmuştur. Nitekim Baret'in adresi ölümünden sonra

[34] Biberyan, 2019, s. 332.

Dırtad'ın evinde bulunabilmiştir. Arus ve Hilda başka bir yere taşınmıştır. Arus, iyice yaşlanmış ve unutkan hâle gelmiştir. Arus ile Hilda'nın arası iyice açılmış, iki taraf da karşısındakini düşman olarak görmeye başlamıştır.

Dırtad, evinde hayatını kaybetmiş, ancak beş gün sonra öldüğü anlaşılmiştir. Mirasını yeğenine bıraktığından Arus, mektupla Baret'i çağırır. Baret, Büyükada'ya gittiğinde etrafın kalabalıklaştığını görür ve kendisini yabancı gibi hisseder. Ahşap eve vardığında evin kilitli olduğunu görür ve evin bahçesinde bir gecekondu fark eder. Ayrıca bir gecekondu inşaatının da devam ediyor olması karşısında, karşılaştığı kadına “*Siz burayı istila etmişsiniz.*” demekten kendini alamaz.^[35] Evi dolaşır; mahzundur; hatıraları canlanır. Hüzünlendiğinden fazla kalmak istemez Büyükada'da ve vapurla ayrılır oradan. Vapurun penceresinden ahşap eve bakarken zihninden şu düşünceler geçmektedir: “*Bilmeyenler, tepeleri kaplayan bu koyu yeşil örtünün ne kadar canlı bir dünya olduğunu hayal bile edemezdi.*”^[36]

Bir gün Baret, Haybeden'in meyhanesine gittiğinde meyhanenin kapandığını ve Haybeden'in oto yedek parçası işi yaptığını öğrenir. Haybeden'in iş yerinde Çamur ile de görüşür. Artık Çamur'la arasında uçurumlar vardır. Haybeden ve Çamur, Suren'in işlerini yapmaktadır ve ekonomik durumları gayet iyidir. Baret burada Haybeden'e önemli bir itirafta bulunur ve Lula'yı kendisinin öldürdüğünü söyler.

Baret dayısı Suren'e de uğrar. Suren artık tam bir iş adamı olmuştur ve politikayla da iştigal etmektedir. Görüşme pek de samimi bir ortamda geçmez; doğrudan konuya girerler ve miras konusu açılır. Suren, Dırtad'ın vasiyetnamesinin geçerli olmadığını ve tüm mirasın Dırtad'ın çocuklarına kaldığını söyler. Baret de zaten mirası istemediğini söyleyerek Suren'in ofisinden ayrılır.

7. Felaket Beklentisi

1955 yılında “*Kıbrıs Sorunu*” ortaya çıkar. Kıbrıs Sorunu'nun Ermenilere etkisinin olup olmayacağı da Ermeniler arasında tartışılmaktadır. Arus, Kıbrıs Sorunu'nun eninde sonunda kendi başlarına patlayacağını ve son kalan mal varlıklarının da ellerinden alınacağı korkusunu izhar eder. Bu vesileyle

[35] Biberyan, 2019, s. 442.

[36] Biberyan, 2019, s. 445.

felaket ve sonrasına dair düşüncesini Şu Şekilde ifade eder: “Yıllardan beri böyle gelmiŐ, böyle gider. İnsan denen yaratık alıŐmıŐtır, ama her yıkımdan sonra da inŐa etmediği grlmemiŐtır.”^[37] Baret benzer düşünceleri daha sonra Haybeden’den de iŐitecektir.

Tüm bu görüŐmelerde insanların felaket beklentisi ve korkusu içinde olmaları Baret’i Şaşırtır. Nitekim kendisi de felaket düŐüncesine dalmakta gecikmez:

“Dn varlık, bugün Kıbrıs, yarın başka bir Şey. Ama mutlaka ‘baŐımıza patlayacak’ bir ‘felaket’. ‘Altından bir Şeyler çıkacak’ bir Şey. Onu rahatsız eden Őuydu, dinledikçe sıkılıyor, bu genel psikoz, küllenmiŐ bazı anıları yeniden canlandırıyor. Bütün o seneler boyunca Ermeni olmanın ne anlama geldiğini unutmuŐtu Őüphesiz. Şimdi hatırlamaya ve ilk sarsıntıyı atlatır atlatmaz, bunun ne anlama geldiğini anlamaya baŐlıyordu. İstemeden, yine Ermeni kimliğine bürünüyordu. Bu ona yeni bir rahatsızlık veriyordu ve bu durumdan hoŐlanmıyordu. ‘Ermeni olmamanın’ daha iyi olduğunu fark ediyordu. Ama Ermeni olmamak imknsizdi.”^[38]

Eser genel olarak büyük ölçüde siyasete ve siyasetçilere mesafeli ve güvensiz; siyasi değerlendirmelerden ise uzak durmaktadır. Karakterlerin oğunun Ermeni olmasına rağmen Ermenilik vurgusu yaygın değildir, bununla birlikte değinilen yerlerde de güçlü mesajlar verilmektedir.

Felaket beklentisi içerisindeki Ermeni toplumuyla ilgili iŐlerin nasıl yürütüldüğü hakkında özeleŐtiri de yapılıyor:

“Bizim toplum, formasyon sahibi politikacılardan hoŐlanmamıŐtır. Onun için de bizim millet işleri hep bakkal hesabıyla yürütmüŐtür. / Köyden gelmiŐ, arŐı esnaŐı olmuŐ, para yapmış. / Eh, gitgide İstanbullu kalmıyor İstanbul’da. Bu Bizans’ın gerçek ve son çöküŐü olacak.”^[39]

Baret her gün daha fazla kendini kaybolmuŐ ve endiŐeli hissetmektedir. Etraf kendine yabancı gelmektedir. Evde de Arus ile Hilda’nın kavgaları artık çekilmez hâle gelmiştir. Arus iyice bunadığından devamlı Hilda’yı suçlamaktadır. Hilda da artık bu duruma dayanmamaktadır.

[37] Biberyan, 2019, s. 477.

[38] Biberyan, 2019, s. 479.

[39] Biberyan, 2019, s. 480.

Bir gece gürültüye uyandığında Arus'un konuşamadığını ve Hilda'nın annesinin baş ucunda olduğunu görür. Doktorun ve Hilda'nın tüm gayretlerine rağmen felç geçiren Arus'un durumunda önemli bir düzelme olmaz ve birkaç gün sonra Arus hayata gözlerini yumar.

Baret artık tek başınadır. Bir yelkenli gümüşservi içinden Marmara'ya açılmaktadır. Baret, hayalle gerçek arası gittikçe artan bir uğultu ile uyanır. Uğultu ve sesler hayal değil, gerçektir. Ardından gökyüzüne doğru bir yangın kırmızılığı dalgalanır ve Kadıköy'ün üzerinden duman yükselir. Gittikçe artan ateş kümeleri karanlığa gömülüp yok olmaktadır. Yarımada batmakta ve görünen her şey kaybolmaktadır. Yeryüzünde ne varsa yerin dibine gömülmektedir. Ve yelkenli görünmez olup gider.

Eser felaket beklentisinin maalesef gerçekleşmesiyle sona erer. Felaket elbet 6-7 Eylül 1955 olaylarıdır. O tarihlerde “*Atatürk'ün Selanik'teki evine bomba konuldu.*” denilerek halk galeyana getirilmiş, İstanbul'da bulunan Rum ve Ermenilerin evleri, iş yerleri yağmalanıp ateşe verilmiştir.

D. ORTAK KÜLTÜREL UNSURLAR

Yüzyıllardır birlikte yaşayan toplumlar arasında ortak kültürel unsurların olması kaçınılmazdır. Eserde de aşağıda belirtilenlerle sınırlı olmamak üzere çok sayıda ortak kültürel unsur bulunmaktadır. Ancak eserin psikolojik yönünün güçlü olması kültürel unsurların diğer unsurlardan göreceli olarak daha az yer almasına sebebiyet vermiştir.

1. Ermenice Metinde Yer Alan Türkçe Kelimeler

Toplumların arasında ortak anlam dünyasının benimsenmesi veya benzer düşünüş şekillerinin oluşmasında ortak kelimelerin mevcudiyeti önem arz etmektedir. Eser Ermenice yazılmış olmasına rağmen eserin aslında da çok sayıda Türkçe kelimenin kullanıldığı ve bunların Türkçe tercümede ilk geçtiği yerde italik olarak belirtildiği yayıncı tarafından eserin başında ifade edilmiştir.^[40] Kullanılan kelimelerin bazıları şunlardır: Bekçi, karne, nafia, pizola, divan, tül, ampul, kunduracı, tornacı, eskici, paspas, sultan, hey gidi, piyasa, minyon, edepsiz, aferin, amele taburu, kalk borusu, pekmez, muhallebi, eleman, varlık, zıkkım, curcuna, aşk olsun, bebek, büfe, gazoz,

[40] Biberyan, 2019, Yayıncının Notu (Sayfa numarasının olmadığı sayfa olup parmak hesabıyla eserin ikinci sayfasıdır.

sade, Őans, oğlum, işte, keyif, iŐkembeci, zart zurt, piŐkin, sürünmek, canım, batırmak, çöpçü, bey, uŐak, tecil, boŐ ver, döner, pilav, salata, teleferik, çap-kınlık, Őirket, lokum, kazık, tatlı su, orbacı, zevzek, torpil, kabadayı, papara, inzibat, efendi evladı, nankör, meteliksiz, tellak, becermek, gvur, dertli, sepet, ocak, hinoğluhin, mahsus, manga, han, erkn, değme diplomat...

Biberyan eserinde farklı dillerden istifade ederek dilsel kodların çoğulluğunun gündelik norm olduğu toplumsal koŐullara yeniden hayat vermektedir.^[41]

2. Ataerkil Bakış Açısı ve Namus Algısı

Eserde namus algısı ile ilgili yaklaŐımların Türk toplumu ile benzerlik taŐıdıđı görülmektedir. Namus anlayışı dışında bazı konular hakkında da ataerkil bakış açısı dikkat çekmektedir.

Anne Arus'un Hilda'yı överken kullandığı Şu cmlerler, rahat bir Şekilde Türkler tarafından da kullanılmaktadır. Ancak namus algısını günümüz koŐullarına göre değil de 1940 ve 1950'li yıllara göre değerlendirmek uygun olacaktır: "*Hayatında hiÇ eline erkek eli değmedi. Şimdi böyle namuslu kız nerede?*"^[42]

Kız çocuklarının namus algısı son derece katı iken erkek çocuklarında aile ve arkadaŐ çevresinin iki farklı bakış açısı bulunmaktadır. Baret'in düşünce dünyasında ailesi özellikle annesi kendisinin ilk cinsel birlikteliğine Şöyle kızmaktadır: "*Kötü kadınlara giderek mi erkek olacaksın? Biri görse, duysa ne der? Sana en zengin ailelerden kız alabiliriz.*"^[43] Esasında bu bakış açısı da ahlaki bakımdan sorunludur. Bununla birlikte arkadaŐ çevresinin konuya bakıŐı, kız çocukları için namus olarak nitelendirilen Şeyin erkekliğin alametlerinden olduğu Őeklindeydir. Bu durum yine Baret'in düşünce dünyasında Şu Şekilde geçmektedir: "*Abi, gerçekten ilk mi? Ne biçim erkeksin ulan? Ulan Haybeden, kız oğlan kızmıŐ bu be!*"^[44]

Ataerkil zihniyet Baret'in olaylara bakış açısından roman boyunca gözlemlenebilmektedir. Arus'un, Diran'ın ölümü sonrası Diran'ın çocuklarının

[41] Georgelin, 2016, s. 128.

[42] Biberyan, 2019, s. 159.

[43] Biberyan, 2019, s. 202.

[44] Biberyan, 2019, s. 202.

hakkını başkasına yedirdiğini söylemesi ve diğer bir deyişle kendisini aldatıldığını ima etmesi üzerine Baret'in düşünceleri de ataerkil bakış açısını yansıtmaktadır: “*Tam tersine, değişik bir hayranlık, gizli bir takdir vardı kalbinin derinliklerinde ve belli belirsiz bir kıskançlık.*”^[45] Baret'in Lula'ya “*orospu*” demesi de bu bakış açısının açık bir tezahürüdür.^[46]

Namus anlayışının bekârete indirgenmesi ve özellikle bundan fakir aile çocuklarının etkilenmesi dikkat çekicidir. Lula'nın Baret'e “*Benim gibilerin drahoması yok. Sadece bu işte. Eğer bunu da kaybedersek, kim alır bizi?*”^[47] şeklinde düşüncelerini ifade etmesi de namus anlayışındaki ataerkil bakış açısını göstermektedir.

Lula, Baret ile Taksim'deki görüşmelerinde hava çok soğuk olmasına rağmen onun sıcak bir mekâna gitme önerisini “*başkaları tarafından görülür*” kaygısıyla kabul etmemektedir. Bu durum bireysel ahlakın gelişmemesinin ve toplum ne der anlayışa göre hareket etmenin açık bir göstergesidir.

Ataerkil bakış açısı kadınlarda da yer etmiştir. Baret annesine mirasın Dırtad'ın çocuklarına kaldığını ve vasiyetnamenin geçerli olmadığını söylediğinde Arus için böyle olmasında kabahatli olarak Suren'i bulur ve bir zamanlar öve öve bitiremediği Suren'i ataerkil bir bakış açısıyla şu şekilde eleştirir:

“*Suren çıldırmış, herkes söylüyor, pis adam, o yaşta. O domuz gibi hâliyle... Mundar. Canı cehenneme. Aynaya da bakmıyor! Rahmetli baban için söylemediğini bırakmamıştı, hep kıskançlığından. O zaman kendi öyle bir şey yapabilir miydi? Kim bakardı yüzüne? Şimdi, doğrusu, Diran böyle bir şey yapmış değildi. Ailesi aile, çocukları çocuk idi. Yapsa ne olurdu?*”^[48]

Arus Hilda ile bir tartışmasında Diran'a atıfla “*Ne olacak, her erkek yapar o kadarını.*” demiş olup bu durum ataerkil bakış açısını içselleştirdiğini açık bir şekilde göstermektedir.^[49] Ancak kızına geldiği zaman kriter ve dolayısıyla değerlendirmeler de değişmektedir. Hilda, Arus'tan bu bağlamda şöyle

[45] Biberyan, 2019, s. 231.

[46] Biberyan, 2019, s. 280.

[47] Biberyan, 2019, s. 304.

[48] Biberyan, 2019, s. 473.

[49] Biberyan, 2019, s. 500.

şikâyet etmektedir: “*Sen bir erkekle konuşmamı bile istemedin. Namuslu olmalıydım!*”^[50]

Benzer şekilde ataerkil zihniyet Baret’in Lula ile ilişkilerinde dikkat çekmektedir. Lula’nın hamile kalması, endişe ve korkuları ile neticede hayatının kaybıyla sonlanan süreçte Baret’in sorumluluk almaması ve çok sonraları sadece vicdan azabı duyması bu konudaki bakış açısını açık bir şekilde göstermektedir. Taraflardan biri müştereken sorumlu oldukları bir eylemin sonucunu hayatı ile öderken, diğer taraf yıllar sonra adeta günah çıkararak bir vicdan azabıyla kurtulmaya çalışmaktadır.

3. Kız Çocuklarının Evlenmeleri İçin Belli Bir Dönemin Geçirilmemesi

Günümüzde her ne kadar kız çocuklarının evlenmeleri için belli bir dönemin geçirilmemesi yönündeki anlayışta kadınların üniversite okumaları ve çalışmaları sebebiyle değişiklik olmuşsa da esasında Türk toplumunda kız çocuklarının belli bir dönemden önce evlenmesi gerektiği ve bu dönemi geçirenlerin “*evde kalmış*” olarak nitelendirildiği bilinmektedir. Arus devamlı Hilda’nın evlenme yaşının geçmekte olduğundan ve ekonomik durumlarının iyi olmaması nedeniyle Hilda’nın evliliğe cesaret edemediğine değinmektedir: “*Ablanın yaşı geçiyor. Çok endişeleniyorum. Ne olacak bu kızın geleceği?*”^[51] Evlenmemenin kız çocukları bakımından iyi bir şey olmadığına devamlı vurgu yapılması ve evlenmeyen kız çocuklarına “*erkek*” nitelendirilmesinde bulunulması da kız çocuklarının evlenmeleri için belli bir dönemi geçirmemeleri gerektiğine dair vurguyu açıkça göstermektedir. Dırtad’ın bir konuşmasında evlenmemiş halasından bahsederken “*Erkek gibi karıydı*”^[52] nitelendirmesinde bulunması da bu bakış açısını göstermektedir.

Örneklerden de anlaşılacağı üzere Ermeni toplumunda da evlenmeyen kızlara “*evde kalmış*”, “*kız kurusu*” muamelesi yapılmakta ve kadının konumu evlenmek ve çocuk yapmaya indirgenmektedir.^[53]

[50] Biberyan, 2019, s. 501.

[51] Biberyan, 2019, s. 159.

[52] Biberyan, 2019, s. 243.

[53] Aktaş, age., s. 6.

4. Cenazede Siyah Kıyafet Giyme ve Taziye

Günümüzde cenaze törenlerinde ve cenaze evinde siyah giyilmesi genellikle tercih edilmektedir. Eski Türklerde de matem elbisesi olarak siyah renk tercih edilmiştir.^[54] Osmanlı klasik döneminde de Türk şiirinden hareketle siyah rengin tercih edildiği anlaşılmaktadır.^[55] Ancak siyah kıyafet giyme geleneğinin geçmişi hakkında net bir şey söylemek mümkün gözükmemekle birlikte 1892’de çıkarılan bir ferman ile güvenlik gerekçesiyle kadınların siyah çarşaf giymesi yasaklanmıştır. Söz konusu fermanla Hıristiyan kadınların matem giysilerine benzeyen siyah çarşaf giydikleri ve bütün bunların İslam’a da uymadığı belirtilmiştir.^[56] Buradan geçmişte Müslüman kadınlar arasında cenazelerde siyah kıyafet giyme kültürünün olmadığı ve matem elbiselerinin Hıristiyan kadınlar tarafından tercih edildiği çıkarılabilir. Muhtemelen zamanın geçmesi ve küresel kültürün dünyadaki hâkim inanın yani Hıristiyanlığın bazı örf adetlerini benimsetmesi sebebiyle cenazelerde siyah kıyafetin tercih edilmesi mümkün gözükmektedir.

Baret, Diran’ın ölümünde Arus ve Hilda’yı, siyahlara bürünmüş şekilde gördüğünde ölüm hadisesinin olduğunu anlar. Hilda da Zımaro’nun siyah renkli kıyafetler getirmesini memnuniyetle karşılar: “*Siyah çorap yok. İnsanlar gelecek, rezil olacağız. ... Neyse ki Zımaro, siyah nesi varsa toplayıp getirmiş. Sağ olsun.*”^[57] Ayrıca Dırtad’ın siyah takım giymesine rağmen kahverengi ayakkabı giymesini Arus eleştirmiştir.

Türk kültüründe ölünün ardından taziyede bulunulması ve bunun belli bir süre devam etmesi önem arz etmektedir. Diran’ın ölümü üzerine de akraba, komşu ve tanıdıklar taziyelerini iletmişlerdir.

[54] Behiye Asude Özcan, “Türk ve Slav Kültüründe Siyah Renk”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2018, C. 5, S. 18, s. 275.

[55] M. Esat Harmancı, “Klasik Türk Şiirinde Matem Şekilleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXVI, (Prof.Dr. Mehmed Çavuşoğlu’na Armağan-II), 2005, İstanbul, s. 332, 338-339.

[56] François Georgeon, *II. Abdülhamid*, İletişim Yayınları, 5. Baskı, 2018, İstanbul, s. 458.

[57] Biberyan, 2019, s. 220.

5. Kendini Feda Etme Kültürü

Türk kültüründe kendini feda etme önemli bir yer tutmakta ve onurlu bir hareket olarak değerlendirilmektedir. Özellikle ailede anne ve babanın ailesi için elinden gelen tüm gayreti göstermesi ve gerektiğinde kendini feda bile etmesi anlayışı önem arz etmektedir. Eserde Diran'ın Arus tarafından eleştirildiği noktalarda Baret'in iç dünyasında şu sorgulamaları yaşamaktadır:

"...Aileni düşünmedin. Onların rahatını, sosyal durumunu, keyfini düşünmek, onların mutluluğu için kendini feda etmek zorundaydın. Ülkesi için kendisini feda eden bir asker gibi. Neden feda eder insan kendini?"^[58]

Bu bağlamda yazar okuyucuyu kendisi gibi düşünmeye zorlamamakta ve kendi algısı çerçevesinde konuyu sorgulama ve anlama özgürlüğüyle baş başa bırakmaktadır. Nitekim bu özellik yazarın en güçlü yanı olarak nitelendirilmiştir.^[59]

Arus, Diran'ı kendini feda etmemekle suçlarken, suçlanan Diran'ın ölümünden sonra suçlayan Arus'un mücevherleri olduğunun öğrenilmesi şaşkınlıkla karşılaşılır. Çünkü baba/kocadan olmayacak fedakârlıklar bekleyen anne/eş, sıradan fedakârlıktan bulunmaktan bile kaçınmıştır. Arus'un Diran'ın ölümünden sonra mücevherlerinin ortaya çıkması, Dırtad'ın eşinden mücevher nedeniyle ayrılması ve Baret'in de Lula'ya evlendiği kişiye ihtiyacı olması hâlinde mücevherlerini verip vermeyeceğini sorması, kadınların fedakârlığı ile ilgili son derece şüpheli ve güvensiz bir bakış açısını ortaya koymaktadır.

6. Hamama Gitme

Günümüzde artık unutulmuşsa da bir zamanlar hamama gitme ve temizlenme Türk kültüründe önemli bir yer tutmaktadır. Hâlihazırda bile tarihî şehirlerde hamamların yaygınlığı da bunu açık bir şekilde göstermektedir. Baret'in de banyo yapma imkânlarının sınırlı olduğu askerlik dönüşü ilk yapmak istediği şey hamama gitmek olmuştur. Kerhaneye gittikten sonra da temizlenmek için güçlü bir şekilde hamama gitme isteği duyması da Ermeni toplumunda da hamama gitme kültürünün mevcut olduğunu göstermektedir. Tabi bunu söylerken o günün şartlarında her evde banyo bulunmama

[58] Biberyan, 2019, s. 78.

[59] BAykal, 2014, s. 8.

ihtimali ve banyo varsa da her zaman sıcak su olmaması ihtimalini de göz ardı etmemek gerekmektedir.

7. Aşura Geleneği ve Bayramda Çocuklara Harçlık Verme

Kökene semavi dinlere dayanan aşura geleneği Türk toplumunda Osmanlı Devleti'nden bu yana mevcuttur. Hicri takvime göre Muharrem ayının onuncu gününde; Hz. Adem'in tövbesinin kabul edilmesi, Hz. Yunus'un balığın karnından çıkarılması, Hz. Musa'nın Firavun'un zulmünde kurtulması gibi önemli olayların meydana geldiği ifade edilmektedir. Ayrıca Muharrem'in onunda Hz. Muhammed'in torunu Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi sebebiyle aşura günü zulme karşı çıkma ve Hz. Hüseyin'in şehadeti için matem günü olarak da önem taşımaktadır.^[60]

Eserden Ermeni toplumunda da aşura geleneğinin olduğu anlaşılmaktadır. Baret babasının ölümünden sonra tüm gelir ve giderlerin yer aldığı defteri incelerken Noel'e hazırlık olarak aralığın yirmi beşinde yapılan harcamada “*anaşabur*” (aşura) kelimesine rastlar. Bu kelime Baret'in iç dünyasında koca bir pencere açmış ve Baret rahatladığını hissetmiştir.^[61] Lula'nın evinde kalırken geçirdiği Noel'de Lula, Baret'e aşura getirmiştir.^[62]

Türk toplumunda Ramazan ayında mani ve ilahi söylenmesi ve bunları söyleyenlere zaman zaman harçlık verilmesi bugün büyük ölçüde unutulsa da mevcut gelenekler arasında yer almaktadır. Bayramlarda çocuklara yaygın olarak harçlık verilmektedir. Noel akşamında çocuklar kapı kapı dolaşip ilahi söylemiş ve çocuklara harçlık verilmiştir. Baret de Lula'nın evinde kalmaktayken çocuklar evin önüne gelip ilahi söylemeleri üzerine onlara harçlık vermiştir.^[63] Bu da farklı toplumlarda sevinç ve kutlama günlerinde dinî veya millî şarkı söylenmesinin ve söyleyenlere harçlık verilmesinin ortak bir kültürel özellik olduğunu göstermektedir.

Yukarıda belirtilenler dışında yaşlı kadınların beyaz yaşmak takması, aile bireylerinin uzun bir ayrılıktan sonra birbirlerine sarılmaları ve birbirlerini

[60] Yusuf Şevki Yavuz, “Aşura”, *İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/asura> (Erişim Tarihi: 12.4.2020)

[61] Biberyan, 2019, s. 254.

[62] Biberyan, 2019, s. 293

[63] Biberyan, 2019, s. 296.

öpmeleri, eski ve yırtık kıyafetlerle sokağa çıkılmaması hassasiyeti,^[64] askere gidenlerin anne, baba ve diğer yakınlarını üzmemek ve kaygılandırmamak için hâllerinden memnun görünmeleri ve şikâyet etmemeleri^[65], yakınlara selam gönderme^[66], kahve içme, bürokraside amirlerin çok küçük bir hata da olsa düzeltme zevkinden kendilerini mahrum bırakmaması^[67], haksızlığa karşı çıkılması bireysel olarak kabul edilmesine rağmen ortak hareket edilmesi konusunda kimseye güvenilemeyeceği anlayışı^[68] ve gözün aydın ziyaretinde bulunma gibi ortak kültürel unsurlar bulunmaktadır.

[64] Biberyan, 2019, s. 15, 16.

[65] Biberyan, 2019, s. 18.

[66] Biberyan, 2019, s. 21, 62, 184.

[67] Biberyan, 2019, s. 153.

[68] Biberyan, 2019, s. 269.

SONUÇ

Eserde insanı saran ve etkileyen farklı bir gerçeklik algısı bulunmaktadır. Gerçeklikler, doğrular ve yönelimler okuyucuya dikte edilmez. Okuyucu gerçekliği algılamasında kendi kendine olup hiçbir zorlama hissiyle karşılaşmaz. Gerçekliğin bir parçası olan çirkinlik abartılmamakta ancak durum okurun önüne konulmaktadır.^[69] Eserde yazıldığı dönemin Türkçe edebi örneklerinde, örneğin Orhan Kemal'in çalışmalarında bulunabilecek atmosferin var olduğuna ve iki yazar arasında benzerlikler olduğu dikkat çekmektedir. Biberyan gibi Orhan Kemal de sürgünde Lübnan'da bulunmuştur ve ikisi de insanların başkalarına zarar vermeden mutlu ve dolu dolu yaşama imkânına sahip oldukları görüşündedir.^[70]

Yazar, eseri kaleme alırken peşin hükümlerle hareket etmemiş, gerçeğin ortaya konulmasına odaklanmıştır. Yazarın eseri yazarken her şeyi çözmemesi, böyle bir iddiasının bulunmaması, insanı analiz etmesi ve bunu göstermeye çalışması yazma sürecini de anlamanın bir parçası olarak gördüğünün göstergesidir.^[71]

Yazarın gerçekliğe odaklanmasının doğal sonucu olarak “*Ermeniliği*” veya “*Türklüğü*” metnin tasarımcısı yapmaması ortaya insanın çıkmasını sağlamıştır.^[72] Bunun doğal sonucu olarak Ermeni toplumunu homojen bir yapı olarak ele almamış; Ermeni toplumundaki iç çekişmeleri, özeleştirileri, sınıfsal çatışmaları ve aile içi çekişmeleri başarılı bir şekilde resmetmiştir.

Ailenin ve bireylerinin Varlık Vergisi sebebiyle yaşamış olduğu dram başarılı bir şekilde ele alınmıştır. Olağanüstü koşullarda mazur görülebilen tedbirler toplumun geneli dışındakileri normal bireylerden daha fazla etkilemekte ve onları ümitsizliğe sevk etmektedir. Bu durumda öngörülen tedbirin ayrımcı şekilde sadece toplumun belirli kesimlerine uygulanması ve özellikle dürüst kişiler bakımından bu tedbirlerin yaşamı sürdürmeyi son

[69] Gül Dirican, “Bu kitabı kolay unutmazsınız!”, 23 Şubat 1999, <https://www.milliyet.com.tr/pembenar/bu-kitabi-kolay-unutmazsiniz-5256242> (Erişim Tarihi: 7.3.2020).

[70] Georgelin, 2016, s. 128.

[71] Irmak Zileli, “Okuyacağınız ayna gibi bir roman”, 3 Ağustos 2012, <http://www.radikal.com.tr/kitap/okuyacaginiz-ayna-gibi-bir-roman-1096142/> (Erişim Tarihi: 7.3.2020).

[72] Zileli, 2012.

derece zorlaştırması durumu da eklendiğinden travmanın boyutu daha iyi bir şekilde anlaşılabilir. Bu anlamda eserde “*tutunamayan*”^[73] bir aile ile bir gencin travması anlatılmaktadır.

Baret’in melankolisi ve isyanı çerçevesinde çevresi ile insanlara yabancılaşması psikolojik bakımdan ele alınmıştır. Temaların farklılaşması ve ruhsal tahliller Biberyan’ı değerli kılmaktadır.

Eser psikolojik yönü ağır basan bir roman niteliğinde olduğundan karakterlerin sayısı fazla değildir. Çoğu karakter de Baret’in ailesindekilerden oluşmaktadır. Karakterler yazarın gerçeklik algısı doğrultusunda analiz edilmiştir.

Türk ve Ermeni toplumlarındaki ortak kültürel unsurlar da eserde yer almaktadır. Bunlardan en dikkat çekici olanı Ermeni toplumundaki ataerkil / erkek egemen bakış açısıdır. Özellikle kadın karakterlerde hemen hemen hiçbir olumlu karaktere yer verilmemesi de bu anlayışın bariz tezahürlerindedir. Eserin Ermenicesinde de Türkçe kelimelere yer verilmesi, kız çocuklarının belirli bir yaşa kadar evlenmesi gerekmesi gibi çok sayıda ortak kültürel öge eserde yer almaktadır.

Tasvir ve tahlillerin işlevselliği ve yerindeliği eserin başarılı yönlerinden sayılabilir. Anlatımdaki doğallık ve derinlik, dönem gerçekliğinin birey ve aile merkeze alınarak güçlü bir fon olarak yansıtılması da göze çarpmaktadır.

Türk toplumunun içinde ama kendisine ait ıstırap ve umutlarıyla yaşayan insanların dünyasına dair içeriden, gerçekçi ve çarpıcı tespitler sunan roman, ‘iyi okur’lar için zengin bir malzeme sunmaktadır.

[73] Yetvart Danzikyan, “Karıncaların -bitmeyen- günbatımı ya da ‘tutunamayan’ bir Ermeni ailenin hikâyesi”, 11 Mart 2019, <https://artigercek.com/yazarlar/yetvartdanzikyan/karincalarin-bitmeyen-gunbatimi-ya-da-tutunamayan-bir-ermeni-ailenin-hikayesi> (Erişim Tarihi: 16.3.2020).

KAYNAKÇA

- Akar, Rıdvan, *Aşkale Yolcuları Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları*, Doğan Kitap, 2009, İstanbul.
- Aktaş, Ceren, “Zaven Biberyan’ın Babam Aşkale’ye Gitmedi Romanı Üzerine Analiz”, <https://www.academia.edu> (Erişim Tarihi: 16.3.2020).
- Barutçu, Faik Ahmet, *Siyasi Hatıralar Milli Mücadeleden Demokrasiye*, Cilt 1, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 2001.
- Baykal Aybike, *Babam Aşkale’ye Gitmedi Kitap İncelemesi*, İstanbul, 2014 (lisans ödevi) s. 7, https://www.academia.edu/17283783/Babam_A%C5%9Fkaleye_Gitmedi_Kitap_%C4%B0ncelemesi (Erişim Tarihi: 16.3.2020).
- Berkes, Niyazi, *Unutulan Yıllar*, (Yayına haz. Ruşen Sezer), İletişim Yayınları, 7. Baskı, 2019, İstanbul.
- Biberyan, Zaven, *Karıncaların Günbatımı*, (Çev. Silvart Malhasyan), Aras Yayıncılık, İkinci Baskı, 2019, İstanbul.
- Çengelci, Gökçen Uzer, *Türkiye’de Olağan Dışı Dönemlerde Vergilendirme –Anayasal Vergilendirme İlkelerine Uygunluk Açısından Bir İrdeleme-*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku (Vergi Hukuku) Anabilim Dalı, Ankara, 2010. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- Danzikyan, Yetvart, “Karıncaların -bitmeyen- günbatımı ya da ‘tutunamayan’ bir Ermeni ailenin hikâyesi”, 11 Mart 2019, <https://artigercek.com/yazarlar/yetvartdanzikyan/karincalarin-bitmeyen-gunbatimi-ya-da-tutunamayan-bir-ermeni-ailenin-hikayesi> (Erişim Tarihi: 16.3.2020).
- Dirican, Gül, “Bu kitabı kolay unutmazsınız!”, 23 Şubat 1999, <https://www.milliyet.com.tr/pembenar/bu-kitabi-kolay-unutmazsiniz-5256242> (Erişim Tarihi: 7.3.2020).
- Georgelin, Herve, “Karıncalar Gibi Huzur Kaçıran: Zaven Biberyan”, (Çev. Ezgi Bilgin), *Şerh Şiir ve Eleştiri Dergisi*, 2016, s. 3-4.
- Georgeon, François, *II. Abdülhamid*, İletişim Yayınları, 5. Baskı, 2018, İstanbul.

- Gökbunar, Ramazan; Çandır, Muzaffer; Arslan, Ahmet; Özcan, Pelin Master, “Varlık Vergisinin Türk Romanında Yansıması” *Bilig*, S. 75, Yaz 2016.
- Harmancı, M. Esat, “Klasik Türk Şiirinde Matem Şekilleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXVI, (Prof. Dr. Mehmed Çavuşoğlu’na Armağan-II), 2005, İstanbul.
- Koptaş, Rober, “Çöpe Attıysanız Bir Şey Kaybetmezsiniz”, 28 Mart 2019, <https://hyetert.org/2019/03/28/cope-attiy sanz-bir-sey-kaybetmezseniz/> (Erişim Tarihi: 7.3.2020).
- Koptaş, Rober, “Biberyan’a Bir Yer Lütfen”, 21 Şubat 2019, <https://t24.com.tr/k24/yazi/karincal arin-gunbatimi,2170> (Erişim Tarihi: 7.3.2020).
- Millas, Herkül, *Türk Romanı ve “Öteki” Ulusal Kimlikte Yunan İmajı*, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000.
- Ökte, Faik, *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul, 1951.
- Özcan, Behiye Asude, “Türk ve Slav Kültüründe Siyah Renk”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2018, C. 5 S. 18.
- Toker, Hülya Göğercin (2008), “Zaven Biberyan’ın ‘Baban Aşkale’ye Gitmedi’ Adlı Romanında Varlık Vergisi Kanunu ve Devrimsiz Gündelik Hayatlar”, *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, S. 27 (Güz).
- Türkeş, A. Ömer, “Umutsuzluğun Romanı”, 29 Haziran 2017, <https://www.hurriyet.com.tr/kitap-sanat/umutsuzlugun-romani-40504441> (Erişim Tarihi: 16.3.2020).
- Varlık Vergisi Hakkında Kanun, Resmî Gazete, 12.11.1942, Sayı: 5255.
- Zileli, Irmak, “Okuyacağınız ayna gibi bir roman”, 3 Ağustos 2012, <http://www.radikal.com.tr/kitap/okuyacaginiz-ayna-gibi-bir-roman-1096142/> (Erişim Tarihi: 7.3.2020).
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Aşura”, *İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/asura> (Erişim Tarihi: 12.4.2020).
- 4305 Sayılı Varlık Vergisi Kanununun Çalışma Mecburiyetine Dair Hükümleri İhtiva Eden 12 ve 13 üncü Maddelerinin Tatbik Suretini Gösteren Talimatname Hakkında Kararname, Resmî Gazete, 12.1.1943, Sayı: 5302.